

АЛПОМИШ ДОСТОНИДА ҚАДИМИЙ, ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ФРАЗЕОЛАГИЗМЛАР ВА УЛАРНИНГ СЕМАНТИКАСИ

Ахмедов Хакимжан Ярашевич

Термиз давлат университети ўқитувчиси

E-mail:hakim93@uqituv.chi

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Алпомиш достонидаги қадимий, диний эътиқодлар билан боғлиқ фразеологизмлар, уларнинг мавзувий гуруҳлари, семантикаси ва ўзаро муносабати тадқиқ этилган.

***Калит сўзлар:** диний фразеологизмлар, эътиқод билан боғлиқ фразеологизмлар, теоним компонентли фразеологик бирликлар, мифоним компонентли фразеологик бирликлар, семантик таҳлил.*

ABSTRACT

In this article, phraseologisms related to ancient, religious beliefs, their thematic groups, semantics and interrelationships are investigated in the Alpomish saga.

***Keywords:** religious phraseology, phraseology related to faith, phraseological units with theonymic component, phraseological units with mythonymous component, semantic analysis.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются фразеологизмы, относящиеся к древним, религиозным верованиям, их тематические группы, семантика и взаимоотношения в саге об Алпомышях.

***Ключевые слова:** религиозная фразеология, фразеология, связанная с верой, фразеологизмы с теонимическим компонентом, фразеологизмы с мифонимическим компонентом, семантический анализ.*

КИРИШ

Тилнинг фразеологик фондининг ярим қисмини диний тушунчалар билан боғлиқ элементлар ташкил этади. Улар тилимизга тайёр ҳолда кириб келган эмас, балки миллий лингвокултурологик маҳсулот сифатида кейин пайдо бўлган [Байзаков, 1967:19]. Арабча, форсча, ҳамда туркийча диний ономастик лексика бундай турдаги теофразеологик бирликлар семантикасида Аллоҳ ва унинг қудрати, инсонни яхшилик ва исломий эътиқодга даъват қилувчи ниятлар ва дуолар билан боғлиқ тарзда ранг-барангдир [Омонтурдиева, 2022:503].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

“Теоним” (юнунча *теог* - худо (Оллоҳ) + *онома* – ном, атоқли от) – *Оллоҳнинг номи ва атрибутларининг атоқли оти* деган маънони билдиради. “Теонимия” диний характердаги атоқли отларнинг тўплами, йиғиндиси, “теонимика” диний, илоҳий ономастик кўламга мансуб атоқли отларни ўрганувчи соҳа маъносини билдиради. Ўзбек ономастикасининг ҳақиқий билимдонларидан бири профессор Е.Бегматов диний (худо, пайғамбарлар ва авлиёлар) ва муқаддас жойлар (жаннат, дўзах, Каъба...) каби ономастик бирликларни теоним деб атайдди.

Хизр, Лукмон каби авлиёлар ва Азроил, Жаброил, Исрофил, Мекоил, Мункар, Накир сингари фаришталарнинг номлари, шунингдек, Азозил, Молик, Уззо, Узоё, Хорут, Морут каби антропонимлар ҳам фаришталарнинг исмлари бўлиб, улар ҳам теонимлар саналади.

Ислом таълимотига кўра, Аллоҳ таоло – юксак фазилатлар соҳиби. Диний амалларнинг барчаси Аллоҳ ва унинг элчилари – пайғамбарлари билан боғлиқ. “Алпомиш” достонида ҳам Аллоҳнинг хислат ва хулқларини ифода этувчи номлар асосий ўрин тутуди ва дostonда исломий дин руҳни таъминлайди. Ўзбекча диний матнларида Аллоҳ, туркий (мўғулча) тангри, форс-тожикча худо сўзларининг барчаси қўлланади. Аллоҳ лафзи барча тилларда, тангри фақат туркий тилларда, худо сўзи форс-тожик, ўзбек, ҳинд, урду, пушту, дарий ва туркий тилларда ишлатилади. Демак, Аллоҳ сўзи бугунги кунга келиб, экзотизмлик хусусиятини йўқотиб, тилга ўзлашган. Бироқ юқорида тилга олинганидек, Аллоҳ шундай улуг қудрат ва ҳикмат, фазилат ва хулқлар эгасики, бу унинг номларида ўз ифодасини топган. Чунончи: ўзбекча диний матнларда Аллоҳ, худо, тангри сўзларига одатда сифат қўшиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри Таоло шаклида ишлатилади: Таоло сўзи арабча бўлиб, улуг ва олий деган маъноларни билдиради.

Абдуназар Поёнов ижросидаги “Алпомиш” достони тилида қўлланилган фразеологик бирликлар орасида ислом дини, хусусан, Аллоҳ номи билан боғлиқ компонентли фразеологик бирликлар ҳам талайгина. Ушбу фразеологизмлар таркибида теоним компонент сифатида *худо, Аллоҳ, Яратган (Яратган эгам), Қодир эгам, ё Раббим* каби ономосиологик бирликлар фаол қўлланади: *Худо ўғил берса (16), Худонинг суйган қули (16), Худо берибди (24), Якка худога иши аён бўлмоқ (69), Худо урган (70), Худо борлиқни берсин (121), Худого топширмоқ (254), Худо ато қилсин (307), Худо қилсин корингни (364); Яратгандан тилаб ётмоқ (22), Яратганнинг ўзи беайб (22), Яратган эгам*

ниятини берсин (23); Аллоҳни ёд этмоқ (23), Аллоҳ ақл ҳушини олмоқ (71), Аллоҳ ёринг бўлсин (125), Оллоҳ сақласин (175), Аллоҳ иноят кўрсатмоқ (305), Оллоҳдан мадад тиламоқ (303); Ё Раббим, мушкулумни осонидан бер (303) каби.

Достон матнида Аллоҳнинг 99 гўзал исми ('асмā' аллāх ал-Нуснā) деярли учрамайди. Бунга асосий сабаб сифатида бошқа достонлар сингари "Алпомиш" достонида ҳам халқ жонли тили ўз аксини топганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шунингдек, жонли нутқда фаол қўлланувчи қадимги туркийча *Тангри* номи билан боғлиқ иборалар ҳам учрамади. Бизнингча, достон китоб ҳолига келтирилгунча қайта таҳрир қилинган ва Тангри лексемаси юқорида келтирилган исм (Аллоҳ, Худо, Яратган эгам ...)ларга алмаштирилган.

"Алпомиш" достонида келтирилган теоним компонентли фразеологизмларнинг маълум қисми диалектал бирикмалар саналади. Масалан,
*Менга ўтказиб зўрингни,
Танимай устоз пирингни.
Мени сен урган бўлсанг,
Худо қилсин корингни* (364).

Келтирилган ушбу парчада "Худо қилсин корингни" иборасидаги "кор" сўзи *форсча* – *иш, меҳнат, юмуш; бирор мақсадда қилинган ҳаракат* деган маънони билдиради. Бу иборада Аллоҳнинг мавжудлиги, Аллоҳнинг кўриб турувчи эканлиги, ҳар бир ўтказилган зулм ва азоб-уқубатлар учун Аллоҳ жазолаши таъкидланмоқда.

Теоним компонентли ибораларда теоним бирлик доимо ўз маъносида қўлланади. Иборадаги кейинги компонентлар кўчма маънода ёки нутқда аввалдан тайёр ҳолда қўллангани учун ҳам муҳим семантик вазифа бажаради.

Ономомастикага доир илмий тадқиқотларда теоним тушунчасига ёндош ҳодиса сифатида демонизм термини тилга олинади. Демонизм – юнонча "даимон" – "руҳ", "жин" сўзидан келиб чиққан бўлиб, инсонларнинг ёвуз руҳлар, шайтоний хислатларини ифодаловчи термин ҳисобланади.

Русча синонимлар лугатида демон сўзининг қуйидаги маънодошлари берилган: қора, руҳ, шайтон, лаънати, сатир, азазел, ракшас, нопок руҳ, душман, жин, иблис, ёвуз куч, иситма, нопок каби. Демон, демонизм сўзлари монизм, яъни ягоналик (Аллоҳнинг ягоналигига ишора қилинган) сўзига зид сўзлардир. Яъни демонизм яккахудолик эмас, балки кўп худоликни тарғиб этувчи ҳодисадир, шу туфайли бу термин салбий маъно англатувчи ҳисобланади [Худойназарова, 2021:24]. Ислом динида Аллоҳ ва унинг бирлиги,

ҳақлиги, унинг дини (ислом) тамойилларига сўзсиз амал қилиши муҳим ҳисобланади.

Абдуназар Поёнов ижросидаги “Алпомиш” достони **фразеологик бирликлар орасида Шайтон номи билан боғлиқ компонентли фразеологик бирликлар ҳам учрайди.**

“**Шайтон**” арабча сўз бўлиб, ислом, христианлик ва бошқа динларнинг таълимотларига кўра, ёвуз руҳ ёки ёвуз рухларнинг бошлиғи, дунёдаги ёвузликларнинг айбдори, одамларни гуноҳга етакловчи куч.

“Қуръони карим”да айтилишича, Шайтоннинг айби билан Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан қувилади. Шайтонни Аллоҳ оловдан яратган: “Жинни (яъни, Иблисни) эса одамдан илгари оташ-оловдан яратган эди” (Қуръон, 181-б.). Кейинчалик, Аллоҳ уни ўз амрига бўйсунмагани учун тошбўронга сазовор деб лаънатлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини синаб кўриши учун Шайтонга муҳлат берган. “Қуръони карим”да ва бошқа диний адабиётларда шайтон сўзининг юқорида келтирилгандек, синоними сифатида Иблис, айрим ўринларда Жин атамаси ҳам қўлланади: “Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг дейишимиз билан саждага эгилдилар, фақат Иблис кибр ва ор қилиб кофирлардан бўлди” (Қуръон, 9-б.)

“Алпомиш” достонида Шайтон компонентли қуйидаги фразеологизмлар учрайди: Шайтон шобирига тушмоқ (112), Шайтон думини ушлаб келмоқ (118), Шайтоннинг измида бўлмоқ (147), Шайтон жиловини ушламоқ (153), Шайтонга бўла бўлмоқ (207), Шайтонлаб қочмоқ (434) ва ҳ.к.

Ушбу фразеологик бирликларнинг аксарияти диалектал иборалардир. Ушбу иборалар тилшунослигимизнинг асосий бош луғати “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ва бошқа фразеологизмлар изоҳи берилган луғатлар, илмий манбаларда учрамайди. Қуйидаги матнда шайтоннинг шобирига тушмоқ ибораси диалектал характер касб этиб, “шобирига тушмоқ” – найрангига учмоқ, измига кирмоқ каби маъноларни ҳосил қилади. Достонда Бойсарининг Қалмоқ юртига келиб қизи Барчин талашда қолганлиги, ўз юртини ташлаб акаси Бойбўрига аччиқ қилиб, шайтон измига кириб, манманлик қилиши оқибатида азоб уқубатларга дучор бўлиши, достон ижро этувчи бахши томонидан Бойсарининг тилидан шундай таъсирланади. Масалан: *Равон йўлимдан адашдим*

*Шайтон шобирига тушдим
Зўрлик кўриб куйиб тишдим
Манманлик қип ҳаддан ошдим. (112).*

“Шайтон думини ушлаб келмоқ” ибораси ҳам диалектал характер касб этиб, шайтонга эргашиб келиш, ёмонлик олиб келиш, ёмон ва ёвуз ниятда келиш каби маъноларни билдиради. Достонда Бойсарни ва Барчин томонидан Бойбўрининг работига Барчиннинг қалмоқлар орасида талашда экани, Бойсарининг аҳволи) танг бўлиб қолгани ҳақидаги хабарни олиб келган чопарлар ҳақида, достон ижро этувчи бахши томонидан Бойбўри тилидан куйдагича тасвирланади

– *Ғайри қадам ташлаб келган
Юрагимни нишлаб келган
Айғир отдай кишнаб келган
Шайтон думин ушлаб келган
Кимларни киш-кишлаб келган
Бошимга жудолик солиб
Бир балони бошлаб келган. (118)*

Айрим илмий манбаларда муқаддас деб билинувчи нарсалар ва шахслар номи *агнонимия* термини билан аталиши таъкидлаб ўтилади. Достонда бундай номлар жуда кўп ва ўринли қўлланилган. “Алпомиш” достони тилида ҳам теонимлар асар қаҳрамонларининг миллий қадриятларини, диний дунёқарашини ифодалаш учун хизмат қилган. Асар қаҳрамони Алпомишга илоҳий кучлар, яъни пир-у пайғамбарлар мададкор эканлиги тасвирланади. Қаҳрамон ожиз бўлган ҳолатда доим пирларидан мадад сўрайди. Достонда Алпомишнинг Аллоҳга, пайғамбарга, пирларга илтижоси ва унинг ижобати тасвири ҳам шундан далолат.

Ёд айладим аввал **Одам сайфулло**,
Садағангиз бўлайин **Нуҳи набилло**,
Миллатим денг, ё **Иброҳим ҳалилло**,
Умматим денг, ё **Муҳаммад Мустафо**,
Мадакор бўлинг, азиз-авлиё (303).

Ёки:

Жиловда **Бобо Қамбар** жиловдор,
Ғамингда отланди **Шоҳимардон пирлар** (96-бет).

Пайғамбарларнинг исмлари теонимларнинг асосий қисмини ташкил этади. “Пайғамбар” сўзи форсча бўлиб, “пайғом” – хабар, “бурдан” – келтирмоқ, яъни “хабар келтирувчи”, “элчи” маъноларини билдиради. Диний адабиётларда, хусусан Қуръон ва ҳадисларда пайғамбарларга нисбатан “наби” ва “расул” сўзлари қўлланган

“Алпомиш” достонида пайғамбарлар, хусусан, Муҳаммад (с.а.в.) номлари иштирок этган иборалар деярли учрамайди. Юқорида таъкидланганидек, дostonда қахрамонлар қийин вазиятларга тушганда улардан мадад сўрайди.

*Гирдингиз тутган қанчалар ҳиммат,
Мўмин қулга кўрсатдингиз шафоат,
Бу зиндондан чиқсам соғу саломат,
Умматим, деб каромат қилинг, эй ҳазрат,
Оллоҳ дўсти, пайғамбарим Муҳаммад (304).*

Шунингдек, ислом динида Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг замондошлари бўлган тўрт чорёр (форсийча сўз бўлиб, тўрт дўст)ларга ҳам муурожаат учрайди:

Тангридандир аввал бошдан ихтиёр,
Бир бандангман, қилма мени хору зор,
Ота-энам йўлга қараб интизор,
Мададкор бўнг, отингиздан яхшилар,
Дўстим денг, айланай, *тўртта чориёр (304).*

Ўзбек халқи *фаришта* тимсолида энг олий ўзбек қадриятлари ва урф-одатларини ўзида мужассам этган, ботиний ва зоҳирий олами гўзал аёллар образида кўрадилар. Фаришталарнинг Аллоҳ хабарчиси, ер юзидаги вакиллари эканлиги ҳаммамизга Муқаддас китобларимиз орқали маълум [Худойназарова, 2021:27].

Бундан ташқари дostonда кўп қўлланган теоним компонентли фразеологик бирликлар орасида исломий қарашлар таснифида шакилланган “Пир”компонентли фразеологик бирликлар ҳам талайгина бўлиб тасаввуф таълимотида пир ва пир тутиш тушунчаси муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади. “Алпомиш” дostonида пирларга бўлган муносабат, уларга бўлган ишонч, қийин ҳолатларга тушиб қолганда улардан мадад сўраш тасвирлари кўплаб ўринларда учрайди.

ПИР (форс. — кекса, қари) — суфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнамолари ёки обрўли раҳнамолар. Шунингдек, ҳар бир мурид ўз муршидини ҳам Пир деб атаган. Халқ орасида «Пир» тушунчаси бўйича икки хил қараш мавжуд **1) авлиё, маълум бир хунарнинг асосчиси маъносида ҳам ишлатилади** [<https://qomus.info/>].

Юқорида таъкидлаб ўтилгандек “Пир” тушунчаси халқ орасида кенг тарқалган бўлиб, ҳар бир касб-хунар эгасининг пири бор деган тушунча кишилар орасида илгари сурилган. Хусусан, пирларга эътиқод қилиш уларга

хурмат бажо келтириш халқнинг эътиқодий қарашлари ва касб-кори негизда пайдо бўлган жараёнлар. Халқ орасида *Ҳазрати Довуд (темирчининг пири), Деҳқон ота (деҳқончиликнинг пири), Чўпон ота (чорвачликнинг пири), Сулаймон ота (сувнинг пири) Ҳазрати Жалтанг (ўзрининг пири) Йигит пирлари ва бошқа пирларга эътиқодий қарашлари мавжуд бўлган.* 2) Халқ орасида пайгамбаримизнинг авлодлари бўлган саидларга нисбатан ҳам эътиқод нуқтаи назаридан "Пир", "Пиримиз" жумласи қўлланилинади. Жумладан, достонда – «Пирлар мадад бермоқ». (33) «Пирини ёд қилмоқ» (309) «Пирларга сизинмоқ», «Ё пирим демоқ», «Тўққиз пирдан дуо олмоқ» (391) Шоҳимардон пирим қўлласин (335) Айланай тахти Сулаймон пирим (335) Ҳазрати Жалтанга сизинмоқ (277) каби Пир билан боғлиқ бўлган фразеологик бирликлар фаол иштирок этган. Масалан,

Созланиб келар Гунча

Ўзи зиёд парилардан

Бадани тоза қордан

Дуо олган тўққиз пирдан (391)

Достонда *тўққиз пирдан дуо олмоқ* иборасида Гунча келиннинг фарзанд истаб илоҳий авлиё пирларга эътиқод қилиб, уларнинг мазорини зиёрат қилиш назарда тутилган бўлса иккинчи томондан бахши тўққиз пир деб Бухородаги етти авлиё пирга (1. *Хўжа Абдухолиқ Фиждувоний*, 2. *Хўжа Ориф Регварий*, 3. *Хўжа Маҳмуд Анжир Фағнавий*, 4. *Хўжа Али Ромитаний*, 5. *Хўжа Муҳаммад Бобойи Самосий*, 6. *Хўжа Саид Амир Кулол*, 7. *Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд*) ва Сурхондарёдаги иккита авлиё пирга (*Муҳаммад Зоҳид ҳазратлари*, (*Сурхондарё вилояти Олтинсой туманида*), *Алауддин Аттор ҳазратларига Денов туманида*) ишора қилганлигини таъкидлаб ўтади. Бундан ташқари "пир" тушунчаси юқорида таъкидлаганимиздек, халқ орасида авлиё, маълум бир ҳунарнинг асосчиси маъносида тушунилишдан ташқари Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида хусусан, Сурхондарёда саид, эшонларга нисбатан ҳам "пир" атамаси қўлланилиб келинади. Кўриниб турибдики "Алпомиш" достони ислом дини пайдо бўлгандан сўнг юзага келган халқ оғзаки ижодидир, зеро достон ижро этувчи бахши замонлар оша достонни замонга ҳамнафас ижро этган.

Фразеологизмлар моҳиятида ижтимоий ёки субъектив тарзда анланувчи, инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий, руҳий томонини акс эттирувчи, тарихий илдизларига эга бўлган халқнинг ҳаётий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туради. Фразеологизмлар образли, эмоционал-экспрессив хусусиятга

эга тил бирлигидир. Фразеологизмлар халқнинг маънавий-марифий, ижтимоий-иқтисодий, турмуш тарзи ҳамда ўзига хослигини ёрқин ифода этади. Фразеологизмлар шаклланиши ва қўлланиши механизмларини тадқиқ этиш тил вакилларининг вербал фикрлаш хусусиятларини аниқлайди, чунки, айнан, фразеологизмларда инсоннинг нарса-ҳодисаларни англаш ва инсоннинг эмоционал, ҳис-ҳаяжон манзараси ифода этади [Маматов А. Болтаева, 2018:8].

ХУЛОСА

Тил ҳар бир миллатнинг тарихий бойлигини, маданий меросини, адабиётини, санъатини юзага чиқарувчи, кўз-кўз қилувчи восита ҳамдир. Маълумки, туркий халқлар қадимдан бой маданий меросга эга. Бу уларнинг кўпгина ёзма ёдгорликларида ўз аксини топган. Шу маънода нутқимиз кўрки, тилимизнинг бебаҳо бойлиги бўлган иборалар ҳам сўз сингари тилда луғавий ва халқнинг ижодий бойлиги саналади [Маматов А. Болтаева, 2018:15]. Абдуназар бахши Поёнов куйлаган “Алпомиш” достонида Теоним компонентли фразеологик бирликларнинг маълум қисми “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (2 ва 5 жилдлик луғатлар), Ш.Раҳматуллаев томонидан тузилган “Ўзбек тили фразеологизмларининг қисқача изоҳли луғати”да учрамайди. Ушбу иборалар диалектал характерга эга бўлиб, уларни семантик таҳлил қилиш доно халқимизнинг тафаккури, ижтимоий муносабатлари, энг муҳими, тилимизнинг жозибадорлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

REFERENCES

1. Абдиев А.Т. «Алпомиш» достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари (Хўкиз жиров варианты асосида): Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Нукус, 2011
2. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. - Ленинград: Наука, 1975, - с 154.
3. Омонтурдиева.Ш. Ўзбекча диний матнлар фразеологияси. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси №6 2022. Б-503.
4. Ashurov D.A. “Alpomish” dostonining lingvokulturologik xususiyatlari. Fil.fan.bo`y. fal.fan.dok.diss. -Namangan, 2021, 123-b.
5. Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса “Алпамыс”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967. –19 с.
6. Бегматова Г. Ўзбек миллий корпусида идиомалар базасини яратиш. Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. -Термиз: -2021, 18-б.

7. Галиева М.Р. “Дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккурнинг акс этиши”, Фарғона, 2019, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати
8. Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” достонининг изохли луғати. – Тошкент: Елмус-Пресс-медиа, 2007.
9. Маматов А. Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик прагматик тадқиқи. -Тошкент, 2018, 8-б.
10. Махмараимова Ш. Ўзбек тили теоморфик метафораларининг қисқача концептуал луғати. – Тошкент: Чўлпон, 2018.
11. Жуманазарова Г., Болтаева Б., Кулбоева Д. Фраземаларнинг нутқда қўлланиши. -Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2017. - Б.76.
12. Xolnazarov U. The use of phraseological metaphors in T. Murad's story “Stars burn forever” (“Yulduzlar mangu yonadi”). *Academicia an international multidisciplinary research journal*. India – 2020.
13. Худойназарова Ў.А. Ўзбек ва инглиз тилларида мифоним компонентли фразеологизмларнинг лингвокультурологик тадқиқи. Фил.фан. бўй. фалс.докт. дисс. (PhD), -Термиз, 2021. –Б. 27.